

ҮӘЙІС АҚЫННЫҢ ӘНШІЛК МҰРАСЫ

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін ғұмыр кешіп, Әріп, Өсет, Көкбай ақындармен өмірде замандағас, өнерде түрғылас болған Үәйіс ақын – XX ғасыр басындағы әдебиет өкілі ретінде де, Абайдың ақын шөкіртерінің қатарында да кенже зерттеліп жүрген тұлға.

Ғылыми түрде кеш зерттелгенімен, У.Шондыбайұлының өлендері мен өндерін ел іші жатқа айтқан. Оның мұрасына жан-жақты, егжей-төгжей ізденіс жүргізгендердің алдында Жәнібек Көрменов, Әкітай Ахметов, Сайлау Жақыпов тұрды: біреуі – өнши, жазушы, екеуі – өнерді сүйіп, өткенді сыйлайтын әрі журналист, әрі өлкетанушы жандар.

Ақын мұрасының ел жадында қалуына Үәйістің аныздай өнгіме болған өншілік өнерінің де өсері бар еді. Сондықтан, “У.Шондыбайұлы шығармашылығының зерттелуін” ақынның өсіре өншілігі мен әдебиет сыңары – қазақ мәдениеті қорына қосқан өнмұрасының зерттелуінен бастайык.

“Гасырдан-гасырга жалғасып келе жатқан өн өнерінің шоқтығын биiktetip, оны ұдайы дамытып, кемелдендірген халқымыздың мәндайына біткен дүлдүл өнерпаздары екені белгілі. Әсіресе, солардың ішінде сал-сері, өнши-композиторлардың орны ерекше. Себебі, олар тудырған шығармалар – қазақ халқының болмыс-мұсінінің, салт-санасының айнасы, сарқылмас рухани қазынасы, тарихи мұрасы” [1, 3], – деген ойдың бір мысалы Үәйіс.

Жәнібек Көрменов Үәйісті осы қырынан танытты.

Үәйіс тудырған “Ақбекен”, “Балқурай”, “Бес қарағер”, “Бозқараған”, “Перуайым”, “Шыңғыстау” сияқты өндер – халық жанына жаққан, кең тараган өміршөң шығармалар. Сондай-ақ ақын өлендері ауыздан-ауызға көшіп бүгінге жеткенімен, кей шығармалары өз авторынан адасып та қалды.

“Перуайым” өні 1961 жылы Қазақстан Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан басылып шыққан “Қазақ өндері” кітабында Ә.Қашаубаевтікі делінген [2, 176]. Осылай “Перуайымды” сүйіп орындаушылардың бірі болған Әміреке өнді теліп, жаңсақ пікір жасалынған. Ал, 2000 жылы шыққан “Халық өндерінің” үшінші томында бұл шығарма – халық өндері санатында [3, 70].

“Қазақ өндері” кітабында өннің алғашқы шұмағы:

Өзімнің тұсымдағы-ей, шолпанымсын,
Басқаның не қыламын күн мен айын, –
деп аяқталса, “Халық өндерінде” ол:

Өзімнің тұсымдағы-ау, шолпаным ен,
Жатпенен кеттің жырақ не қылайын, –
делінген.

Ал, екінші шумақ екі мәтінде екі түрлі. Біріншісінде:

Қарағым айналайын-ей, орта бойлым!
Айырып сары майдан торта койдым.
Атынды жанның бөрі-ей, білмесін деп,
Әдейі күлімкөз деп, жорта койдым!

Екіншісінде:

Дегенде перуайым, перуайым,
Толкимын дидарыңды көрген сайын.
Өзіңе қосыла алмай армандамын,
Аман бол қайда жүрсөн қалқатайым.

Бірінші басылымдағы екінші шумақ алдыңғы шумақпен үндеспейді. Содан барып екі шумақтан тұратын өлеңнің негізгі ырғағы, табиғи үйлесімі бұзылған. Ал, екінші мәтіннің екі шумағы мазмұны мөндес – түсінікті, ырғағы үндес – біркелкі.

Осы жаңа мәтінді жариялаған – өнші, сазгер, жазушы Ж.Көрменов [4].

“Перуайымды” Ж.Көрменов ең алғаш үстазы Жұсіпбек Елебековten “Үш дос” деген атпен естіп, үйренеді. Әнші-жазушы “Перуайым” Уәйістің әні екенін жөне оны сүйіп тындағандардың бірі болған F.Мұсіреповтің де осыны растайтынын айтады [5, 119].

Уәйіс мұрасының жанашыры болған өнші әннің “Үш дос” аталуының негізсіз екенін ескеріп, ел ішінде айтылып жүрген бұрынғы сөзімен өн мәтінін өндей отырып, оған “Перуайым” атын қойған. Осыған орай С.Жақыпов: “Жан дүниесінің көусарінен жаралып, жүргегінен жарып шыққан ең алғашқы адам махаббатына арналған “Перуайым” өні ел арасына тез тарап кетеді. “Перуайым” деп Уәйіс орыстың “первый” деген сөзіне балап жұмбактағаны” [6], – деп қисынды бағасын берген.

Әрине, өн мәтіні өуелгіде көлемді болған, бірақ аяғын тең басқан екі шумақты ғана жариялау – өн болмысын, мазмұн мәнін бұлдіріп алмауды көздең Ж.Көрменов талғамы.

2000 жылы шығып, халық қолына тиген “Халық өндерінің” үшінші томында “Перуайымды” халық өні деу – оқырманды қате пікірге ғана әкелип қоймай, кешегі күні өнерге деген інқөрліктің күшімен тер төге ізденип, ақықатын көрсетіп кеткен өрі өнші, өрі жазушы Жәнібек марқұмның еңбектеріне құдік, Уәйістей дарын иесінің асыл мұрасына күмән тудыратын салғырттық. “Перуайымның” авторы – Уәйіс Шондыбаев.

Туган жерге арналған “Бозқараған” өнінің де бүгінде жарық көрген екі шумақпен шектелмегені қақ. Туган жердегі ел жуандарының өділетсіздігіне жанымен күйінген ақын өмірінің соңғы жылдарында Шыңғыстау жерін мекендеп, Шөкөрім, Көкбай сынды ел жақсыларымен жолдас болып тұрақтап қалғанымен, ер туган жеріне дегендей, алыс та жақын тұрған ағайын ортасын, Керей ішін аңсан өтеді. Осы күй аталмыш өннің ақын өмірінің соңғы шақтарында туғанын толықтай көрсетеді.

“Бозқарағанның” қос шумағын алғаш рет Ж.Көрменов 1981 жылғы “Қазақ өдебиетінің” 44-санын-

дағы “Халық өндерінің сөзі неге өзгереді?” мақаласында жариялады. Бұл өн жайлы ізденуші: “Халық өндерінің авторлық правосын анықтау мәселесі де жолға қойылса екен дейміз. Мысалы, “Қызы Жібек” операсындағы Төлегеннің ариясы болып жүрген “Жайықтың ақ маралы ар ма, Жібек” деп басталағын өннің Уәйіс ақынның шығармасы екені белгілі. Ал өндер жинағында автордың аты көрсетілмек түгілі, өуелгі сөздерінің өзі бүрмаланып берілген. Аты да “Кос барабан” делініп, дұрыс жазылмаған”, – дей келе, өн мәтінін өндеген. 1968 жылы шыққан “Қазақ өндері” жинағының бірінші кітабында шумақ:

Басында Шұбартрудың қос барабан,
Сол таудан дария кешіп су тараған.
Сұлу қызы, сері жігіт бөрі сонда,
Япырау неге келдім сол арнадан, –
делінсе, Ж.Көрменов:

Басында Шұбартрудың боз қараған,
Баурынан дария кешіп су тараған,
Сұлу қызы, сері жігіт бөрі сонда,
Япырау неге келдім сол арнадан.

Емелдің тауы биік шөбі шүйгін,
Басынан түлеп үшқан мен ақ түйғын.
Сағынып туған жердін сай-саласын.
Жат жерде жаным жүдеп құлазымын, –

деп, түзете толықтырады. Сондай-ақ өннің “Шұбартудың” деп аталатынын айтады. У.Шондыбайұлының өлендері мен өндерін өмірінің соңына дейін талмай зерттеген белгілі өнші мұнымен де тоқтамай, іздену нәтижесінде ел ішінен “Басында Шұбартрудың боз бетеге” – деп басталатын шумағын тауып, өзінің құрастыруымен 1990 және 1991 жылдары “Өнер” баспасынан екі рет жарық көрген “Халық өндері мен халық композиторларының өндері” жинағының бірінші томына енгізді. Алдыңғы мақаласындағы “Емелдің тауы биік, шөбі шүйгін” – деп басталатын екінші шумақ соңынан шыққан аталмыш өндер жинағына енгізілмеген. Осылай өндеген өн Ж.Көрменов нұсқасымен 1994 жылы “Абайдың ақын шәкіртерінің” екінші кітабына, 2000 жылы “Халық өндерінің” үшінші томына енді. Тек, өннің аталуы “Бозқараған” деп өзгерілген. Ол жайлы ғалым Қ.Мұхамедханұлы: “Антологияда (Ж.Көрменовтың жинағын айтып отыр – М.Е.) өленнің бірінші жолының бастапқы екінші сөзі:

Басында Шұбартрудың бозқараған, – деп басталыпты. Дұрысы:

Басында Бақанастың Бозқараған, – болады. Бақанаас өзенінің бойында Бозқараған деген жер бар. Бақанаас өзені басын Шыңғыстаудың Құнгей сай-саласынан алады да, Балқаш көліне қарай ағады. (Түсініктеме берген Нәсілбек Сәменбетов)” [7,317], – деген. Шұбартуда – ақынның туган жері Жылтырдан

әудем алыс жердегі тау. Қазіргі Қарағанды облысымен шектесетін тұс. Бұл атау кейіннен аудан атына беріліп, бүгінде Шұбартай өңірі болып, жалпы ел мекенін білдіреді. Сол елде, сол өңірде туғанмен, Үәйіс ақынның аталмыш шығармасына Шұбартай тауының қатысы шамалы. Екінші шумакта да осы атау қайталаңды:

Басында Шұбартайдын боз бетеге,
Бақанас, Байқошқарға жер жете ме...

Галым Қ.Мұхамедханұлы бұны жалпы ел атауы ретінде қабылдаса керек. Ел іші жырлайтын дұрыс нұсқасы мынандай:

Басында Бақанастың боз бетеге,
Балқыбек, Байқошқарға жер жете ме...

Балқыбек пен Байқошқар – Бақанас өзенінің салалары, сол салалардың атымен аталатын қоныстар. Бұлар ақынның туып-өскен жерінен алыс емес, бір өңір.

Бүгінде бұл өнді насиҳаттап жүрген өншілердің бірі Үәйістің жерлесі, жездандай өнші Санақ Әбеуов. С.Әбеуовтың орындаудындағы “Бозқарағанды” ұнтаспаға түсіріп, қайта тыңдағанда тағы бір мән беретін тұс – бірінші шумактың екінші жолындағы бірінші тіркес. Ол жол Ж.Көрменов пен Қ.Мұхамедханұлында “Сол таудан дария көшіп, су тараған”. Ал ел ішіндегі нұсқада сол жерден дария көшіп, су тараған. Соңғы нұсқа дұрыс. Ж.Көрменов өленді о баста “Шұбартай” деп алғандықтан қателесті, аталмыш таудың баурайынан шыққан бұлактарды қанша көркемдегенмен, дарияға тенеу мүмкін емес және ақын осы өнде ол тауды жырлап отырмағанын жоғарыда айттық. Ал Қ.Мұхамедханұлы оны Бақанас өзені бойындағы “Бозқараған” деп дұрыс өзгертуенімен, оның ешқандай биік емес екенін ес-кермеген.

Сонымен үлкен мәнді аз өзгеріспен өннің бүгінгі дұрыс нұсқасы мынадай болуы керек:

Басында Бақанастың Бозқараған,
Сол жерден дария көшіп, су тараған.
Сұлу қызы, сері жігіт бөрі сонда,
Ялыр-ай, неге келдім сол арадан.

Басында Бақанастың боз бетеге,
Балқыбек, Байқошқарға жер жете ме.
Тағдырдың талқысынан кезіп журмін,
Әйтпесе туган жерден ер кете ме.

Ж.Көрменов Үәйістің “Перуайымы” мен “Бозқарағаның” жарияласа, “Ақбекен” мен “Шыңғыстау” өлендері тұнғыш рет 1994 жылы Қ.Мұхамедханұлының “Абайдың ақын шекірттерінің” екінші кітабына басылды. “Ақбекен” өнін сөзімен жеткізген Қайрат Тілемісов кезінде өкесі Өмірбек Тілемісовтан үйренген екен. Әнді облыс, республика радиосы арқылы жақсы орындалған жүрген өнші

С.Әбеуовтандың жазып алғып, Қ.Мұхамедханұлына тапсырған Үәйістің жиені Нәсілбек Сәменбетов. Екінші өлеңді ғалым Республика Ұлттық Ғылым академиясының Ғылыми кітапхана қорында сақтаулы қолжазбалар жинағынан алған.

Елге өншілігімен де танылған Үәйіс ақын – көптеген өндердің авторы. Жоғарыдағы төртеуінен басқа Н.Сәменбетов 2002 жылы тағы да Үәйістікі деген үш өнді “Жұлдыз” журналына жариялады [8]. Оның екеуі халық өндері санатындағы: “Бекзатым” мен “Балқурай”.

Семейлік журналист, ақын Мерғали Ибраев 1991 жылы қазақ өндерінің екі томдық антологиясының жарық көруіне орай жазған мақаласында “басы ашық тұрған авторы бар өндерді” халық өндерінің қатарына тіркеуге болмайтынын ескерте келе: “Мәселен, атакты Молдабай өнінің авторы Молдабай екенін, “Бекзатым” өнінің авторы Уәйіс Шондыбайұлы екенін, Жамалдың иесі Жамал екенін бұл жерде дәлелдеп жату артық қой деп ойлаймыз”, – дейді. Н.Сәменбетов 2002 жылғы өз жарияланымда осы мақалаға сүйенген. Бұл жерде “Молдабай”, “Жамал” өндері өз авторларын өздері атап-ақ тұрған шығар, бірақ “Бекзатымды” Үәйістің өні деу ойланырады. Бүгінде дүниеден озған Мерғали Ибраевтың қандай себептен мұндай шешімге келіп, неліктен оны дәлелдеуді артық қөргені құпия қалып отыр. Бұлай ойлау асығыстық. Біріншіден, өнді Үәйістікі дейтіндей ешқандай дерек кездестіре алмадық. Екіншіден, Үәйістің барлық белгілі өндері Арқа дәстүріне тән зор дауыспен басталып отырады. Керей Үәйістің өн өнерінде Біржан, Әсет сынды осы дәстүрді ұстануы занды да. Ал “Бекзатымның” қайырымы мен жалпы стилі онтүстік қазақтарының өн ііріміне келеді. Сондықтан, бұл өнге Үәйістің қаншалықты қатысы бар екені жайлы кесімді ой айту өлі ертерек, оған бұлтартпас дәлел керек-ақ.

Ж.Көрменов өзі құрастырған “Халық өндері мен халық композиторларының өндері” жинағының бірінші томының “Құрастырушылардан” деген алғы сөзінде: “Жиырма бес” өні Салғара Жанкісіұлынікі, “Қанатталды” өні Сейітжан сал Көрпешұлынікі, “Ой, көк”, “Гүлдерайым”, “Женеше-ай”, “Жариям айдай”, “Балқурай” өндері Нияз сері Бекдәүлетұлынікі”, – деп те жазады.

Қазақтың өн тарихында екі “Балқурай” бар. Нияз серінікі делінген “Балқурай” өндер антологиясында “Айқунім, айман айым, денің сау ма?” деп басталады. Үәйістің “Балқурайы” “Домбырам екі шекіті қолға алайын” деп келеді. 1961 жылы шыққан “Қазақ өндері” кітабына осы екі “Балқурай” да енгізіліп, “бірінші түрі”, “екінші түрі” деп, бір өннің

екі нұсқасы ретінде жіктеген. Сонда Уәйіс өз “Балқурайының” өнін Нияз серіден “ұрлаған” боп шығады. Әйткені Нияз сері (1818–1893) – Уәйістен бұрын өмір сүрген өнші, ақын, композитор. Әндерді білмеген адамға солай көрінеді. Әндерге құлақ қойсаныз – екі бөлек өн. Ұқсас жері – қайырмасындағы иірім. Бұл – көптеген халық композиторларының шығармаларында кездесетін өн табиғатына тән дәстүрлі заңдылық. Сондықтан, Нияз сері мен Уәйістің бұл өндері – аттас болғанымен мұлде бөлек-бөлек, әрқайсысы өз иесін тапқан туындылар.

Әдебиетті мәдениеттен бөліп қарастыра алмаймыз. Музыка зерттеушілерінің айтуынша, халқымызда бес мынға жуық күй, он екі мынға жуық өн бар екен. Халықтық өнердегі осындай мол мұрамызға XIX ғасырдың соны мен XX ғасырдың басында үлес косқан әдебиет пен мәдениет қайраткерлері жетерлік. 1989 жылы “Өнер” баспасынан Шәкерім Құдайбердіұлының өндер жинағы шықса, бүгінде Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаевтардың да өндері табылуда.

Өншілік – Уәйіс Шондыбайұлын елге танытқан бір қыр. Оның жоғарыда аталған өндерінен басқа көптеген шығармаларының өлі де халық өні болып қалғаны және иесін таптай жүргендегі бар екеніне күмән жок. Уәйістің дарындылығын айшықтай түсетін өншілік, сазгерлік қасиеттері алда тағы да зерттеу нысанасынан тыс қалмауы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Найманұлы Ә. Инжу-маржан. Құрастырған Қ. Жұзбасов. Алматы: Өнер, 1992.
2. Қазақ өндері (өн текстерінің жинағы). Құрастырған Н. Шакинов. Алматы, 1961.
3. Халық өндері. Алматы: Жазушы, 2000.
4. Қарменов Ж. Халық өндерінің сөзі неге өзгереді? // Казақ әдебиеті. 1981. 31 қазан.
5. Қарменов Ж. Ғашықтың тілі. Алматы: Өнер, 1988.
6. Жақыпов С. Уәйіс ақын // Жұлдыз. 1987. №7.
7. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Алматы: РГЖИ “Дөүір”, 1994. 336 б.
8. Сәменбетов Н. Уәйіс ақынның жарық көрмеген шығармалары // Жұлдыз. 2002. №6.